

Лілія Верховод

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

Liliya Verhovod

PhD of Sociology, Associate Professor, Department of Philosophy and Sociology, Luhansk Taras Shevchenko National University (Starobilsk)

ТІНЬОВІ ПРАКТИКИ В СТРУКТУРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ЖИТЕЛІВ ПРИФРОНТОВИХ ЗОН ДОНБАСУ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ У 2017 р.)¹

У статті представлені результати якісного дослідження особливостей економічної поведінки жителів прифронтових зон Донбасу. Підкреслено, що нелегальні та напівлегальні практики отримання доходів є невід'ємною складовою повсякденного життя. У якості індикаторів моніторингу даної проблеми розглянуто практики неофіційної зайнятості, уникнення сплати податків, хабарництва та феномен подвійного соціального утримання. На основі ставлення до проблеми неофіційного працевлаштування виокремлено дві групи опитаних. Виявлено, що у респондентів, які працюють, означене явище не викликає різкого осуду та в деяких випадках вважається прийнятною формою поведінки. Студенти, які в більшості своїй поки що знаходяться на утриманні батьків і лише гіпотетично знайомі з проблемами пошуку роботи, вважають недопустимим неоформлення трудових відносин. Мотивацією при цьому є не збитки, які несуть такі практики державі, наприклад у вигляді несплати податків, а особисті інтереси (пенсія, оплачувана відпустка тощо). Респонденти засуджують хабарництво, але визнають, що без нього у нашому суспільстві не обійтись. У прифронтових зонах Донбасу має місце феномен подвійного соціального утримання, до якого населення ставиться неоднозначно. У статті окреслено перспективи подальшого дослідження даної проблематики.

Ключові слова: економічна поведінка, нелегальні та напівлегальні практики отримання доходів, хабарництво, неофіційна зайнятість, подвійне соціальне утримання.

В статье представлены результаты исследования особенностей экономического поведения жителей прифронтовых зон Донбасса. Подчеркнуто, что нелегальные и полулегальные практики получения доходов являются неотъемлемой составляющей повседневной жизни. В качестве индикаторов мониторинга данной проблемы рассмотрено практики неофициальной занятости, неуплаты налогов, взяточничества и феномен двойного социального иждивенчества. На основе отношения к проблеме неофициального трудоустройства выделены две группы опрошенных. Обнаружено, что у респондентов, которые работают, данное явление не вызывает резкого осуждения и в некоторых случаях является приемлемой формой поведения. Студенты, которые в большинстве своем пока находятся на содержании родителей и только гипотетически знакомы с проблемами поиска работы, считают недопустимым оформление трудовых отношений. Мотивацией при этом является не убытки, которые приносят такие практики государству, например в виде неуплаты налогов, а личные интересы (пенсия, оплачиваемый отпуск и т.п.). Респонденты осуждают взяточничество, но признают, что без него в нашем обществе не обійтись. В прифронтовых зонах Донбасса имеет место феномен двойного социального иждивенчества, к которому население относится неоднозначно. В статье обозначены перспективы дальнейшего исследования данной проблематики.

Ключевые слова: экономическое поведение, нелегальные и полулегальные практики получения доходов, взяточничество, неофициальная занятость, двойное социальное иждивенчество.

¹ Стаття виконана в рамках реалізації проекту «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі» (Державний реєстраційний номер 0116U004150).

© Верховод Л., 2017

The article presents the results of the qualitative research on the peculiarities of economic behavior of residents of the Donbass front-line zone. It is emphasized that illegal and semi-legal incomes are an integral part of everyday life. Practices of informal employment, tax evasion, bribery and the phenomenon of double social dependence are considered as indicators of monitoring of this problem. Two groups of respondents were identified based on the attitude to the problem of informal employment. This phenomenon does not cause severe condemnation and in some cases is an acceptable form of behavior for the respondents who work. Students, who are mostly at the parent's maintenance and are only hypothetically familiar with the problems of finding a job, they consider the fact that they should not be employed as unacceptable. In this case, the motivation is not the losses incurred by such practices to the state, for example, in the form of non-payment of taxes, but personal interests (pensions, paid vacation, etc.). Respondents condemn bribery, but admit that our society can not do anything without it. There is a phenomenon of double social dependence in the Donbass front-line zones. The population is ambiguous about such fact. The article outlines the prospects for further study of this problem.

Keywords: economic behavior, patterns of economic behavior, illegal and semi-legal income practices, corruption, informal employment, double social dependency.

Війна на Сході України спричинила зміни у всіх сферах суспільства. Особливо гостро це відчувається в економічній підсистемі, від напрямку якої залежить добробут пересічних українців. Падіння ВВП, стрімка інфляція, зростання державного боргу стали прямим наслідком соціально-політичних негараздів. Експерти зазначають, що конфлікт в Україні спричинив «серйозні деструктивні процеси, у тому числі руйнацію інфраструктури на території бойових дій, дезорганізацію ustalених виробничих зв'язків і критично важливих постачань ресурсів, часткову втрату зовнішніх ринків та експортного потенціалу» [1].

Впродовж 2014 – 2015 рр. зафіксовано падіння реальної заробітної плати в Україні. Так у 2014 р. вона становила 86,5 % зарплати 2013 р., а у 2015 р. – 90,1 % середньої зарплати 2014 р. [2]. У другій половині 2015 року ситуація дещо покращилась. С. Кулицький відзначає, що «спад промислового виробництва у першій половині 2015 р. поступово змінився на його стагнацію, а у другій половині 2015 р. промислове виробництво в Україні поступово почало зростати» [3, с. 46]. Це є свідченням того, що українська економіка поступово адаптується до умов війни. У 2016 році експерти та аналітики вже заговорили про зростання ВВП. У «Звіті про фінансову стабільність» НБУ зазначається, що «у III кварталі реальний ВВП виріс на 1,8% у річному вимірі. За рік очікується приріст на 1,1%, основним його фактором стане збільшення внутрішнього споживання та інвестиційного попиту» [4, с. 12]. Разом з тим, незначне покращання макроекономічних показників не зумовлює кардинальної зміни добробуту українців. Їм доводиться пристосовуватись до нових умов життя та обирати нові стратегії виживання, які не завжди є легальними. Унікальними у цьому плані стають прифронтові зони Донбасу. Це зумовлено низкою факторів. По-перше, на під-

контрольній Україні території Донбасу мають місце такі ж негативні тенденції у сфері економіки, як і в інших регіонах (зростання цін, інфляція). По-друге, змінюється структура населення в прифронтових зонах за рахунок внутрішньо-переміщених осіб. Наприклад, з 1,59 млн ВПО (станом на 30.03.2017) найбільше їх мешкає на неокупованій території Донецчини (більше 532 тис.) і Луганщини (майже 291 тис.) [5]. Така внутрішня міграція змінює баланс сил на ринку праці (збільшується кількість претендентів на робоче місце) та ринку товарів та послуг (підвищений попит впливає на ціноутворення). По-третє, близькість лінії розмежування, з одного боку, збільшує хвилювання щодо власної безпеки, з іншого - стає джерелом нових форм заробітку (пасажирські перевезення по обидва боки лінії розмежування, практики оплатної допомоги переселенцям в отриманні необхідних документів, контрабанда тощо). За таких умов, на нашу думку, змінюється ставлення до нелегальних та напівлегальних практик отримання доходів. Саме це зумовлює актуальність розгляду обраної тематики.

Дослідженням економічної поведінки займаються різні науки – психологія, економіка, соціологія. У науковому дискурсі розглядаються перспективи міждисциплінарного підходу до даної проблеми (С. Міхеєва [6], В. Радаєв [7]), визначаються методологічні засади її вивчення (О. Шабунова, Г. Белехова [8]), аналізуються різновиди економічної поведінки (В. Верховин [9], А. Сергієнко [10]). В українській соціології економічній поведінці присвячені роботи Т. Єфременко [11; 12], Є. Суїменко [12] та ін.

Нелегальні та напівлегальні практики отримання доходів також стають предметом дослідження науковців. Найбільший інтерес на пострадянському просторі викликає тіньовий сектор економіки. В літературі розглядаються наукові підходи до вивчення тіньової економі-

ки (С. Тертишний [13]), визначаються соціальні функції тіньової економіки (Ю. Латов [14]), аналізуються її витoki та наслідки (Р. Ривкіна [15]), вивчається структура (В. Бузов [16], С. Мельников, А. Перенджиев [17]). У вітчизняному науковому дискурсі дана проблематика потрапляє до кола інтересів переважно економістів (І. Мазур [18], В. Мандибур [19], В. Базелевич [20] та ін.). Напрацювання І. Попової [21] дозволяють скласти уявлення про соціологічний підхід до даної проблематики. Разом з тим, в науковій літературі поки що мало освітленою залишається економічна поведінка жителів прифронтових зон Донбасу, зокрема їх тіньові практики.

Метою статті є визначення ставлення жителів прифронтового Донбасу до нелегальних практик отримання доходів.

Інформаційною основою дослідження стало якісне соціологічне дослідження (пілотаж), проведене на підконтрольній українській владі території Донбасу навесні 2017 р. (поглиблені інтерв'ю (n=10); опитувалися молоді люди віком 18 – 35 років, метод відбору респондентів – сніговий ком). Отримані результати не претендують на повну репрезентативність, проте вони дозволяють окреслити певні тенденції, які мають місце у сучасному українському суспільстві.

Тіньові практики в економіці стали вже звичними в Україні. Їх наявність є аксіомою, яка не потребує доведення. Ю. Левада відзначає, що пострадянській людині доводиться вертїтис, підробляти, братися за будь-яку справу, аби забезпечити собі та своїм дітям більш-менш терпиме життя [цит. за 21, с. 48].

Війна спричинила збільшення частки тіньового сектору економіки. Спеціалісти Мінекономрозвитку зазначають, що в періоди кризи тіньова економіка виконує роль амортизаційної подушки, дозволяючи бізнесу підтримувати свою конкурентоспроможність [22]. Так у 2014 р. її частка становила 43 % офіційного ВВП [23]. Покращання стану економіки зумовлює зменшення долі тіньового сектору. За розрахунками Мінекономрозвитку у 2016 р. рівень тіньової економіки склав 34 % офіційного ВВП, що на 6 % менше, ніж у попередньому році [23]. Тенденція є позитивною, проте третина економіки України залишається в тіні. Деякі експерти, аналізуючи події останніх років, дають невтішні прогнози. Вони відзначають, що для 1 % детінізації потребується ріст ВВП на 15,63 % [22].

Такий стан речей впливає на економічну поведінку пересічних українців. Одним із проявів тіньової економіки вважаємо поширеність нелегальних та напівлегальних практик отримання доходів. Вони, на нашу думку, є невід'ємною складовою економічної поведінки та культури українців. Нелегальними формами отримання доходів називають «приховані форми зайнятості, а також різні незаконні, кримінальні форми,

включаючи економічні злочини (хабарі, незаконні підприємницькі операції та ін.) та інші форми придбання грошових і натуральних доходів як на добровільній, так і на насильницькій основі» [10, с. 27]. До основних індикаторів моніторингу даної проблеми пропонуємо відносити наступні: неофіційна зайнятість, уникнення сплати податків, хабарництво, подвійне соціальне утриманство.

Неофіційна зайнятість. Під неофіційною зайнятістю розуміємо не оформлення трудових відносин у встановленому законом порядку між роботодавцем та працівником. Означена проблема завжди була актуальною для незалежної України. Вона є прямим наслідком процвітання тіньової економіки. В ході поглибленого інтерв'ю респондентам пропонувалося проаналізувати дії абстрактних людей: «Зараз я вам окреслю дві ситуації. Висловіть свою думку з цього приводу. А). «Олександр, житель Старобільська, працює неофіційно. Його роботодавець пропонував офіційне працевлаштування, але підкреслював, що зарплата стане меншою за рахунок сплати податків. Олександр відмовився.» А як ви ставитесь до таких випадків? Б). «Михайло, житель Старобільська, категорично відмовляється працювати неофіційно. Він вважає, що офіційне працевлаштування – це запорука гарної пенсії, оплачуваної відпустки, надходжень у бюджет, які повинен сплачувати роботодавець за кожного працюючого». Чи розділяєте ви думку Михайла? Чому?». На основі відповідей на дане питання ми умовно виділили дві групи респондентів: перша група – ті, хто працюють; друга група – студенти (деякі з них підробляють). З огляду на те, що у останніх наразі головне завдання – отримання освіти, то робота не сприймається ними як щось життєво необхідне, вона є або другорядною, або віддаленою перспективою. Перша група опитаних є прихильниками індивідуалістичних цінностей. Вони наголошують, що в першу чергу варто думати про себе тут і зараз. Неофіційна зайнятість не отримала різкого осуду та розглядається як можливий варіант працевлаштування. Наведемо деякі висловлювання з цього приводу¹: *«Процентів на 95 я бы поступил точно так же, как Александр, потому что, скорее всего, у Александра есть своя семья и в нашей стране, к сожалению, законно деньги получают очень мало, особенно средняя верства населения или, так сказать, бедные, как мы, люди. Поэтому Александр, я думаю, не согласился на этот путь, потому что ему нужны деньги любым путем, потому что иначе он просто даже не сможет жить, даже не просто жить, а выжить»* (Олександр, 24 роки, масажист); *«Если смотреть по закону и Трудовому кодексу,*

¹ Тут і у подальшому висловлювання подаються мовою оригіналу.

то это правильно, что его хотят официально устроить. Но, с другой стороны, если ты получаешь денег больше, прежде всего нужно думать о себе, прокормить семью, себя, обустроиться» (Катерина, 21 рік, адміністратор).

Для представників першої групи опитаних такі переваги офіційної зайнятості як пенсія є занадто віддаленими перспективами. Вони вважають неможливим планувати на 20 – 30 років вперед: *«Пенсии никакой не будет, когда Миша дорастет до этого»* (Олег, 26 років, торговельний представник); *«Понятно, что еще не известно, будет у нас эта пенсия или не будет, смысл идти (...) официально»* (Людмила, 31 рік, медсестра); *«Если ты будешь просто работать, то у тебя будет Пенсионный фонд просто напросто отбирать, если я не ошибаюсь 28% зарплаты, ты будешь всю жизнь работать, а в итоге получишь примерно 1400 грн пенсии. Есть ли смысл такой работы, я даже не знаю, думайте сами исходя из цифр»* (Олександр, 24 роки, масажист).

Друга група опитаних – студенти, для яких проблема працевлаштування є не такою актуальною. Припускаємо, що багато хто з них знаходиться на утриманні батьків, тому вони не мають гострої необхідності підраховувати кожна копійку. Студенти на відміну від першої групи не згодні працювати неофіційно. Вони вважають, що офіційне працевлаштування – це фіксований стаж, оплачувана відпустка, у перспективі – гарантована пенсія. Наведемо декілька висловлювань з цього приводу: *«Если работают официально всегда будут денежные средства, будет отпуск, и хороший стаж идти на пенсию»* (Олеся, 22 роки, студентка); *«Не все предприниматели дают отпуск оплачиваемый»* (Вікторія, 21 рік, студентка, підробляє викладачем); *«Я считаю нужно зарабатывать стаж и работать по трудовой»* (Анастасія, 20 років, студентка). Щоправда, для них офіційне/неофіційне працевлаштування – це уявна ситуація і ми маємо надію, що їх думка з часом не зміниться.

На основі отриманої інформації припускаємо, що неофіційна зайнятість ще довго процвітає в українській економіці, бо сторони учасники – роботодавці та працівники – в принципі, не проти такої форми відносин. Сподіваємось, що студентство, як носій нової системи цінностей і норм, буде сприяти змінам у цьому напрямку.

Уникнення сплати податків. Це ще один показник поширення нелегальних практик в економіці. Таке ставлення до податків вже є невід'ємною складовою економічної культури населення нашої країни. Відсутність різкого осуду неофіційної зайнятості та декларування прийнятності такої форми працевлаштування свідчить про лояльне ставлення до практик уникнення сплати податків. До того ж одна з респонденток зазначила: *«Облагать работодателя такими налогами на каждого наймного*

работника, какие у нас в стране существуют! Естественно, им это не выгодно. Им выгоднее платить черную зарплату и платить, не оформляя человека официально. И человеку самому так выгоднее. А это все теневая экономика... Когда работодатель должен оплатить налог на каждого работника больше, чем (смех) он может позволить платить ему зарплату, это уже не какие ворота... (Тетяна, 34 роки, актриса). Отже, існує думка, що саме державні інституції своїми діями породжують нелегальні практики в економіці.

Опитані студенти (друга група) згадували про стаж, пенсію, відпустку, тобто про те, що стосується їх особисто. Лише одна респондентка зазначила *«Налоги нужно платить»* (Вікторія, 21 рік, студентка, підробляє викладачем).

Хабарництво. Парадокс українського суспільства полягає в тому, що ми засудуємо корупцію, але, якщо нам потрібно терміново вирішити якийсь питання, стаємо учасниками (а іноді ініціаторами) корупційних дій з власної волі. В науковій літературі корупція розуміється: 1) як підкуп-продажність державних службовців; 2) як зловживання владою або посадовим становищем, здійснене в будь-яких особистих інтересах; 3) як використання посадових повноважень, статусу посади, а також її авторитету для задоволення особистого інтересу або інтересів третіх осіб; 4) як елемент (ознака) організованої злочинності [24]. В ході поглибленого інтерв'ю опитані дають типові визначення поняття «хабарник», як то *«человек, который берет дополнительную сумму за то, что он обязан делать по долгу своей службы»* (Тетяна, 34 роки, актриса); *«человек, который берёт деньги за какую-то услугу, которая обходит закон»* (Катерина, 21 рік, адміністратор); *«Человек, который берёт деньги в личных целях, за предоставление каких то услуг»* (Максим, 34 роки, менеджер).

У масовій свідомості склався стійкий стереотип, що корупція – це зло, з яким необхідно боротися радикальними методами. У якості покарання за дане правопорушення Катерина (21 рік, адміністратор) говорить про довічне ув'язнення, а Тетяна (34 роки, актриса) та Олександр (24 роки, масажист) – про смертну кару. Джерелом даного феномену є не лише дії чиновників, а й простих людей. Наведемо декілька висловлювань з цього приводу: *«Я не приветствую взятки, это очень плохо, это неправильно через кого-то договариваться.... С другой стороны, это упрощает жизнь, получит ту же субсидию, пенсию повышенную, паспорт»* (Катерина, 21 рік, адміністратор); *«Люди сами разбаловали чиновников, всякими там подарочками, деньжками дополнительными в конвертиках... Каждый хочет получить себе благо... Они вроде бы благодарят, но тем не менее приучают человека к нехорошим вещам»* (Тетяна, 34 роки,

актриса). Міркування опитаних з приводу хабарництва дозволяють говорити про присутність даних практик у їхньому повсякденному житті: *«К сожалению в нашей стране, без взяток обойтись невозможно, потому что всё основано на такой системе «ты мне – я тебе»»* (Олександр, 24 роки, масажист); *«уже заложена система, которая не то чтобы пропагандирует, она кричит: «Дай денег и тебе будет лучше, если не дашь денег, тебе будет хуже»»* (Олег, 26 років, торговельний представник); *«если бы я хотя бы 10 тысяч получала, это уже неплохо. Тогда бы и взятки люди не брали»* (Людмила, 31 рік, медсестра); *«Просто у нас это даже не скрывается, и каждый знает, что вот этот человек берет взятки к нему можно подойти и решить проблему»* (Анастасія, 20 років, студентка). Звинувачення знову пред'являються системі.

Мова не йде про те, що змінювати суспільство потрібно починати з себе. Лише представниця творчої професії зазначила: *«Я никогда не давала взятки и давать не буду. Потому что, если человек занимает определенную должность и имеет на этой должности определенную оплату труда, он посажен на эту должность для того, чтобы выполнять какие-то функции. Если то, что я хочу от него получить входит в сферу его деятельности... Почему я должна за это платить?»* (Тетяна, 34 роки, актриса).

Подвійне соціальне утриманство. Це відносно нове явище в нашому суспільстві, яке добре відоме жителям прифронтових зон. Воно передбачає, що людина з окупованих територій оформляє різні види допомоги в Україні і одночасно в так званих «республіках». В рамках нашого дослідження, на жаль, ще не вдалося всебічно дослідити даний феномен. Робота в цьому напрямку продовжиться. Ознайомимо лише з першими результатами. В ході поглибленого інтерв'ю встановлено, що до переселенців ставляться або лояльно, або з розумінням: *«Собратья, я сама переселенка, им хочется помочь, люди не виноваты в этом. Не каждый ходил на этот референдум, не каждый голосовал»* (Катерина, 21 рік, адміністратор); *«Я отношусь к ним с пониманием, большинству некуда было идти, как ни приехать к нам. Пусть иногда они создают трудности в виде очередей больших, пробок, но людей тоже можно понять, им некуда идти»* (Олеся, 22 роки, студентка); *«Тану, я сам переселенец... я их понимаю, я нахожусь в такой ситуации»*. Разом з тим бувають і виключення. Один респондент зазначив: *«Из-за них увеличился спрос на том же рынке. В аптеках переселенцы пакованами лекарства берут. Я думаю, что все это влияет на цены»* (Олег, 26 років, торговельний представник). Постійна міграція ВПО через лінію розмежування створює цілу систему, яка їх обслуговує. У Старобільську поширення набуває щодобова здача квартир, кімнат. До війни у місті таких практик вза-

галі не було, а потреби приїжджих цілком задовольняв єдиний на той час готель «Айдар». Сьогодні невід'ємною частиною візуального образу Старобільська є безліч об'єктів (друкованих, рукописних) щодо надання житла.

Подібного роду об'єкти у великій кількості розміщені у місцях потенційного попиту – на автовокзалі, біля Пенсійного фонду. Їх незмінним супутником є інформація про пасажирські перевезення.

Кількість таких об'єктів свідчить про високий попит на подібного роду послуги, а також про поширення економічних практик, виникнення яких пов'язано з військовими діями на Сході України. Ще один аспект подальшого дослідження даної проблеми криється у наступному висловлюванні одного із респондентів щодо перевізників: *«Кому война, кому мать родная»* (Катерина, 21 рік, адміністратор).

Отже, аналіз тінювих практик в структурі економічної поведінки жителів прифронтових зон Донбасу дозволяє зробити такі висновки:

1. У перші роки військового конфлікту в Україні спостерігається збільшення долі тінювого сектору в економіці. Стабілізація ситуації в державі зумовлює зменшення темпів інфляції, падіння реальної зарплати та зростання ВВП. Разом з тим доля тінювого сектору залишається високою – близько третини офіційного ВВП. Такий стан речей зумовлює залученість більшості населення до напівлегальних та нелегальних економічних практик, зокрема у сфері отримання доходів. На основі аналізу наукової літератури до основних індикаторів моніторингу даної проблеми відносимо наступне: неофіційна зайнятість, корупція, уникнення сплати податків, подвійне соціальне утриманство.

2. В ході якісного дослідження встановлено, що нелегальні та напівлегальні практики в економічній підсистемі є закономірним явищем. Практикуються неофіційна зайнятість, уникнення сплати податків, хабарництво. Вони викликають осуд, але це не є підґрунтям для повного відмовлення від них. Щодо неофіційної занятості, то думки жителів прифронтових зон розділилися. Ті, хто працюють, знаходять виправдання таким практикам. Студенти, для яких працевлаштування поки що віддалена перспектива, вважають неприйнятним не оформлення трудових відносин у законному порядку. Мотивом при цьому є особисті вигоди – стаж, оплачувана відпустка, пенсія. Для порівняння: уникнення сплати податків не є такою зловідомною проблемою та викликає менше осуду.

3. Респонденти у більшості своїй ставляться з розумінням до ВПО. Постійна міграція населення підконтрольних та непідконтрольних українській владі територій є джерелом напівлегальних та нелегальних практик. Ми пропонуємо зосередити увагу на феномені подвійного соціального утриманства, який має місце в при-

фронтових зонах Донбасу. В ході пілотажного дослідження вдалося лише окреслити напрямки його подальшого вивчення, а саме: виявлен-

ня витоків даного явища; встановлення мережі задіяних агентів; фіксування динаміки суспільної оцінки.

Література

- Українець Л. Комплексна оцінка економічної ситуації в Україні у 2014-2015 рр. (частина 1: Загальна оцінка макроекономічної ситуації) / Л. Українець, А. Яблонська, Ю. Кравець, Ю. Стасина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iac.org.ua/kompleksna-otsinka-ekonomichnoyi-situatsiyi-v-ukrayini-u-2014-2015-rr-chastina-1-zagalna-otsinka-makroekonomichnoyi-situatsiyi/>;
- Индекс реальной заработной платы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://index.minfin.com.ua/index/real/>;
- Кулицький С. Сучасний стан української економіки та оцінки перспектив її розвитку у 2017 році / С. Кулицький // Україна: події, факти, коментарі. – 2017. – № 1. – С. 46-62 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2017/ukr01.pdf>;
- Звіт про фінансову стабільність. Грудень 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=40819104>;
- Міграція з окупованих територій: як змінилася кількість переселенців у регіонах з початку року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2017/04/20/infografika/suspilstvo/mihracziya-okupovanyh-terytorij-yak-zminylyasya-killist-pereselenciv-rehionax-pochatku-roku>;
- Михеева С. Рациональность и экономическое поведение: междисциплинарный подход / Светлана Михеева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://neweconomist.ru/articles/politekonomiya/svetlana_miheeva_ratsionalnost_i_ekonomicheskoe_povedenie_megdistisplinaryu_podhod/;
- Радаев В. В. Экономическая социология. Курс лекций : учеб. пособие / В. В. Радаев. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 368 с.;
- Белехова Г. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты [Электронный ресурс] / Г. Белехова, А. Шабунова. – Вологда, 2012. – Режим доступа: http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks337868;
- Экономическая социология : учеб. пособие для вузов / Под ред. В. Верховина. – М. : Академический Проект; Фонд «Мир», 2006. – 736 с.;
- Сергиенко А. М. Виды и формы экономического поведения россиян в период реформ: теоретические подходы и опыт регионального исследования [Электронный ресурс] / А. М. Сергиенко // Известия Алтайского государственного университета. – 2002. – № 2. – С. 27-32. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vidy-i-formy-ekonomicheskogo-povedeniya-rossiyan-v-period-reform-teoreticheskie-podhody-i-opyt-regionalnogo-issledovaniya>;
- Ефременко Т. Социально-экономическое поведение населения в условиях институциональных перемен (на примере Украины) / Т. Ефременко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. – Харків, 2002. – С. 342-346.;
- Суименко Е. И. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект / Суименко Е. И., Ефременко Т. О. – К.: Ін-тут соціології НАНУ, 2004. – 294 с.;
- Тертышный С. А. Институциональные основы теневой экономики современной России [Электронный ресурс] / С. А. Тертышный // Проблемы современной экономики. – 2011. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalnye-osnovy-tenevoy-ekonomiki-sovremennoy-rossii>;
- Латов Ю. В. Социальные функции теневой экономики в институциональном развитии постсоветской России: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук [Электронный ресурс]. – Тюмень, 2008. – Режим доступа: <http://textarchive.ru/c-1363010-pall.html>;
- Рывкина Р. Тенизация российского общества: причины и последствия / Р. Рывкина // Социс. – 2000. – № 12. – С. 3-12.;
- Буров В. Ю. Теневая экономика и малое предпринимательство: теоретические и методологические основы исследования: моногр. / В. Ю. Буров; Забайкал. гос. ун-т. – Чита : ЗабГУ, 2014. – 204 с.;
- Мельков С. Террористическая угроза и «теневая экономика»: есть ли взаимосвязь? / Мельков С., Перенджиев А. Н. // Власть. – 2016. – № 10. – С. 178-185 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.isras.ru/index.php?page_id=2384&id=4709;
- Мазур І. Тінізація економіки України в сучасних умовах [Електронний ресурс] / І. Мазур. – Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/ekonom/64/9523-tinizaciya-ekonomiki-ukra%D1%97ni-v-suchasnix-umovax.html>;
- Мандибуря В. О. Тіньова економіка як об'єкт системного наукового дослідження [Електронний ресурс] / В. О. Мандибуря. – Режим доступу: <http://lib-rus.ru/NL/ECONOMY/mandibura.txt.html>;
- Базилевич В. Методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки / Базилевич В., Мазур І. // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 36-44.;
- Попова И. Моральное оправдание и нормативная составляющая теневых практик (К постановке проблемы) / Ирина Попова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 30-50.;
- Кукуруза Г. Почему растет теневая экономика и как с ней должно бороться государство [Электронный ресурс] / Григорий Кукуруза. – Режим доступа: <http://forbes.net.ua/opinions/1400265-pochemu-rastet-tenevaya-ekonomika>;
- Тенденції тіньової економіки в Україні в 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a>;
- Жданов И. Коррупция в Украине: масштабы и влияние [Электронный ресурс] / И. Жданов. – Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=200.